

VU Research Portal

De Tydeman these. Taalkunde in Nederland A.D. 1766

Noordegraaf, J.

published in

Addenda. Artikelen voor Ad Foolen
2015

document version

Peer reviewed version

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (2015). De Tydeman these. Taalkunde in Nederland A.D. 1766. In S. Lestrade, P. Swart, & L. Hogeweg (Eds.), *Addenda. Artikelen voor Ad Foolen* (pp. 305-319). Radboud University.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

This is a postprint of

De Tydeman these. Taalkunde in Nederland A.D. 1766

Noordegraaf, J.

In: S. Lestrade, P. Swart, L. Hogeweg (Ed.), Addenda. Artikelen voor Ad Foolen (pp. 305-319).
Nijmegen: Radboud University

Published version: no link available

Link VU-DARE: <http://hdl.handle.net/1871/53131>

(Article begins on next page)

Postscript uit: *Addenda. Artikelen voor Ad Foolen*. Onder redactie van Sander Lestrade, Peter de Swart & Lotte Hogeweg. Nijmegen: Radboud University 2015, 305-319.
ISBN 9789090290904. <http://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/141617>.

De Tydeman these. Taalkunde in Nederland A.D. 1766

Jan Noordegraaf
Vrije Universiteit Amsterdam

1. Inleiding

Op 7 april 1766 overleed in Leiden de bekende classicus Tiberius Hemsterhuis. In een kort na zijn overlijden opgesteld levensbericht werd het betreurd dat hij maar betrekkelijk weinig had gepubliceerd. Het was vooral jammer, zo merkte de auteur van het levensbericht op, dat de vermaarde Leidse graecus nooit iets had geschreven over zijn veel geprezen taalkundig systeem, ‘ce système si fécond et si lumineux sur l’Analogie de la Langue Grecque, qu’il a le premier mis en oeuvre, & qu’il développe si bien dans ses savants leçons’. Het was echter te hopen dat ‘un des Disciples favoris de ce grand homme’ het eens aan het publiek zou presenteren (Luzac 1766: 222-223). Die wens is echter niet uitgekomen. De collegedictaten van Hemsterhuis over de *analogia* oftewel regelmaat zijn nooit door z’n leerlingen in boekvorm uitgegeven zoals dat honderdvijftig jaar later gebeuren zou met de *Cours de linguistique générale* (1916) van de eveneens spaarzaam publicerende Ferdinand de Saussure (1857-1913). In 1845 bezorgde de Friese taalonderzoeker Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) weliswaar een ongedateerd dictaat van Hemsterhuis, getiteld *Lectio publica de originibus linguae Graecae*, maar dat was niet de door de necroloog bedoelde beschrijving van Hemsterhuis’ systeem van de ‘analogia’ van de Griekse [306] taal. De ‘so viel gepriesene Entdeckung der Analogie des Sprachgebrauches’ is inderdaad ‘nur durch mündliche Belehrung in Collegien und sonst auf seine Schüler fortgepflanzt’, noteert Lucian Müller (1869: 80). Hemsterhuis als een Saussure van zijn tijd zou je kunnen zeggen. Dat hij daarbij ook nog ‘de theorie van de oertaal opzette’, zoals Mathijsen (2013: 212) wil, dat lijkt me een misverstand.

Via de uitwerking die volgelingen als L.C. Valckenaer (1715-1785) en J.D. van Lennep (1724-1771) aan het analogiesysteem gegeven hebben, weten we dat de zogeheten Schola Hemsterhusiana (cf. Gerretzen 1940) de verdienste heeft gehad om te breken met de grillige procedures van de etymologie uit vroeger tijd en het etymologisch onderzoek voortaan te onderwerpen aan ‘regulae generales’ (van Lennep), ‘Festen Regeln’ (Eichhorn). Bovendien beschouwde men er de taal niet ‘as an external cloak appended to its internal form’ (Stankiewicz 1974: 170; cf. Verburg 1950: 460). In een dergelijk geval mogen we wel spreken van ‘het primaat van de taalvorm’, zoals Bakker (1988: 192) dat ooit heeft genoemd. Zoals bekend, zien we dit primaat als leidend beginsel fungeren in een groot deel van het negentiende-eeuwse historisch en twintigste-eeuwse structuralistisch taalonderzoek. Dankzij de *analogia* heeft taal een eigen systeem en rationaliteit, niet congruent met een bepaald systeem van ideeën of betekenissen die aan de taal ten grondslag liggen. Bij Valckenaer vinden we bijvoorbeeld een

allegoria waarmee hij het systematische aspect van de taal wil laten zien: een welgeordende taaltuin (cf. Noordegraaf 1999). De achttiende-eeuwse linguïstiek kende inderdaad ook een vorm van ‘pré-structuralisme’ (Droixhe 1970: 30).

Toen Ad Foolen eind jaren zestig van de vorige eeuw Nederlands taal- en letterkunde ging studeren aan de toenmalige Katholieke Universiteit te Nijmegen, werd hij geconfronteerd met een vrij traditioneel opgezet studieprogramma, waarin ook het vak Gothisch nog was opgenomen. ‘Zum Glück bot das Pflichtprogramm auch etwas was ich wirklich interessant fand: Moderne Grammatik und vor allem die Einführung allgemeine Sprachwissenschaft. Da lasen wir Saussures *Cours de linguistique générale*’, zo memoreerde Foolen in 2003. Maar zoals oudere vakgenoten zich goed kunnen voorstellen, in het Nijmegen van die dagen heerste er bij veel studenten een duidelijke spanning tussen taalkunde en maatschappelijk [307] engagement. ‘Die Perspektive der Möglichkeit einer engagierter Linguistik war für uns sehr willkommen’ (Foolen 2003: 1). De formele taalkunde van Saussure en Chomsky moest in de afstudeerfase inderdaad wijken voor de sociale taalkunde (cf. Foolen 1993: ix).

Ook in de achttiende eeuw volgden niet alle studenten het ‘*formalisme linguistique*’ (Droixhe) van Hemsterhuis c.s. Een interessant aspect van het contemporaine Verlichtingsdenken, dat ook het gedachtegoed van Hemsterhuis c.s. kenmerkt, is namelijk te vinden in een uitspraak van de Nederlandse wijsgeer Willem Jacob ’s-Gravesande (1688-1742), dat God zelf had bevolen ‘ut Homo Homini prodesse possit’. Deze sociale inslag van de toenmalige Nederlandse wijsbegeerte bracht diverse graeci uit de Schola Hemsterhusiana ertoe het Grieks op te geven, ‘om meer sociaal werkzaam te kunnen zijn’ (Gerretzen 1940: 258) – sociolinguïstiek en pragmatiek bestonden toen nog niet, laat staan dat er een werkgroep ‘marxistische taalwetenschap’ kon worden opgericht (cf. Foolen 1993: ix).

Aan de hand van een beknopte gevalstudie wil ik laten zien hoe ook in de achttiende eeuw studenten geprobeerd hebben om taalkundebeoefening en maatschappijverbetering met elkaar in verband te brengen. Als voorbeeld neem ik hier de veelzijdige Utrechtse student Meinard Tydeman, die als graecus tot de Schola Hemsterhusiana gerekend wordt en die ook in de vroege neerlandistiek een interessante rol heeft gespeeld. Ik ga uit van een essay van zijn hand dat ik al eens eerder onder de aandacht heb gebracht (cf. Noordegraaf 2012), maar waarvan ik bij deze gelegenheid iets van de taal filosofische grondslagen wil laten zien.

2. Taal en denken

2.1. Tydeman

Meinard Tydeman (Zwolle 1741 - Leiden 1825) studeerde vanaf 1757 rechten in Utrecht, waar hij met enkele andere studenten in 1759 het studentengezelschap *Dulces ante omnia Musae* oprichtte: letteren interesseerden hem blijkbaar het meest.¹ In november 1764 werd Tydeman [308] hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks aan de Universiteit van Harderwijk,

---

¹ *Dulces* was een Utrechts studentengezelschap waarin veel aan de bestudering van het Nederlands werd gedaan. Mede vanuit deze kring werd in 1766 de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden opgericht

waar hij in 1765 inaugureerde. In zijn intreedrede vertelde hij aan zijn publiek: ‘ipse quidem vernaculus sermo colendus et cum cura discendus est’ (‘de moedertaal moet worden gecultiveerd en met zorg onderwezen’), en wel ‘ad gentis nostrae Gloriam augendam’ (‘om de roem van ons volk te vermeerderen’). Met andere woorden, vaardigheid in de moedertaal is een zaak van nationaal belang (Gerretzen 1940: 342). De opmerkingen van Tydeman over het cultiveren en onderwijzen van de moedertaal hebben een programmatisch karakter; hij blijkt er een sociale taalvisie op na te houden. Het verbaast dus niet dat Tydeman serieus geprobeerd heeft om een college over de moedertaal op te zetten, maar dat is hem niet gelukt. Achteraf gezien is dat niet zo vreemd. Hij heeft maar vrij korte tijd in Harderwijk gewerkt (naar eigen zeggen voorjaar 1765 - zomer 1766) en heeft daarom nauwelijks de tijd gehad om een dergelijk ongebruikelijk college door Curatoren goedgekeurd te krijgen én een handboek Nederlands voor de studenten persklaar te maken. Het plotselinge en financieel aantrekkelijke beroep in de zomervakantie van 1766 naar de Utrechtse universiteit, zijn alma mater, heeft naar alle waarschijnlijkheid een streep gehaald door zijn plan om een college over de Nederlandse taal te geven aan de hand van Adriaan Verwers *Linguae Belgicae idea* (1707), waarvan hij een vertaling in voorbereiding had.

In feite had Tydeman in 1765 vanaf zijn Harderwijkse kathedraal herhaald wat hij enkele jaren eerder in ander verband ook al naar voren had gebracht. In een dispuutsvoordracht uit 1762 had hij namelijk gesproken over de ‘nuttigheid en noodzaakelijkheid van de beoefening onzer moedertaal’. Niet lang daarvoor had ‘een vreemdeling in ons land’ beweerd dat de ‘beoefening der moedersprake’ een van de oorzaken was ‘van het verval der beschavende wetenschappen’ (1762: 2). Tydeman vond dat maar onzin. Voor ieder ‘redelijk mensch is ‘de beoefening der moedersprake’ immers nuttig. Maar de beoefening ervan is toch vooral ook ‘noodzakelijk’. De vraag is nu: waarom is dat zo?

In zijn betoog benadrukt Tydeman de belangrijke functie die het denken heeft voor de communicatie: ‘naar mate iemand zig zijne denkbeelden [309] klaarder, en zijne gedagten onderscheidener wete voor te stellen’, is hij beter in staat ‘dezelve aan anderen mede te deelen’ en zo ‘te gelukkiger, gemaklijker, en vermaaklijker (...) het heil van zig zelven, en zijne medemenschen op alle mogelijke wijzen te verbreiden en te vergrooten’. Helder denken leidt dus tot een betere menselijke samenleving, vat ik zijn standpunt kort samen. Maar het verstand is helaas altijd ‘beneveld’, zo weet Tydeman. En wie niet in staat is om zijn ‘donkere denkbeelden voor anderen vatbaar te maken’, is ook niet in staat om ze ‘bij zig zelven in eenigen woordenvorm te gieten’ – voor men zijn gedachte aan anderen meedeelt, moet men ze namelijk eerst aan zichzelf presenteren (cf. De Pater & Swiggers 2000: 117). Welnu, in zo’n situatie kun je ‘ophelderingen’ bewerkstelligen door ‘een netgepaste keur van taal en zinrijke bewoording’ te gebruiken. Tydeman stelt: ‘Dewijl wij nu *van onze eerste kindsheid af gewoon zijn*, Nederduitsch te hooren, te spreken, en *in het Nederduitsch te denken*, zo blijkt tastbaar [duidelijk], dat geene oefening grooter invloed op onzer medeburgen gelukstaat [welzijn] hebbe, dan even deze [beoefening der moedersprake]’. En hij vervolgt: de beoefening van de moedertaal

is het derhalve, welke onze zielen *versiert met* [voorziet van] *juiste denkbeelden*, onze tongen ontbindt tot eere des Allbestierders, en *onze poogingen, tot de heilsbevordering van ons en onze medeburgen aangewend, alleen gelukkiglijk doet slagen* (Tydeman 1762: 4; curs. toegevoegd).

Met andere woorden: aangezien we van jongs af aan denken in taal, is helder denken afhankelijk van goede taal: goede taal genereert ‘juiste denkbeelden’. De (moeder)taal dient dus niet alleen om ‘klare’ gedachten over te brengen, maar speelt ook een constitutieve rol ten opzichte van het denken.

Bij wijze van contrast verwijs ik naar een opmerking die we aantreffen in de *Algemeene en geredeneerde spraakkunst* (1740), de Nederlandse vertaling van de bekende *Grammaire générale et raisonnée* (1660). In die spraakkunst stelt de Amsterdamse taalkundige Johanna Corleva (1698-1752) dat de mensen ‘tekenen’ hebben uitgevonden waarvan ze zich bedienen ‘om haare gedachten te kennen te geven’. Deze ‘representatieve’ [310] visie op taal, vrij standaard overigens in de achttiende-eeuwse Nederlandse grammatica, slaat geen acht op de constitutieve functie die door Tydeman aan de (moeder)taal wordt toegekend.

In zijn verhandeling over de oorsprong van de taal uit 1805 neemt Tydeman een uitspraak van de Franse auteur Charles Villers (1765-1815) inzake ‘l’extreme importance du langage relativement à la faculté de penser’ in vertaling over wanneer hij in een uitvoerige aantekening opmerkt: ‘De spraak is van het gewichtigste belang in betrekking tot het denkvermogen: en het is, in zekeren zin, waar, dat de sprakelooze mensch onbekwaam is, om zijne denkbeelden aan malkanderen te knoopen’ (Tydeman 1805: 35). Het lijkt me dat Tydeman al die jaren trouw is gebleven aan zijn these inzake de rol van de taal voor het denken in het algemeen en de bijzondere relevantie van de studie van de moedertaal daarbij in het bijzonder.

2.2. Condillac

De jonge Nederlandse jurist en literator was niet de enige die er zo over dacht. Ter verduidelijking van de casus-Tydeman wijs ik op een interessante parallel. Enige jaren na Tydemans betoog vinden we in de intreerede voor de *Académie française* van de Franse filosoof Etienne Bonnot de Condillac (1714-1780) anno 1768 de stelling verdedigd dat ‘il ne suffit pas d’étudier les langues mortes, il faut cultiver celle qui est devenue naturelle, Parce que c’est dans cette langue que nous pensons’ (Condillac 1768: 391). In dit ‘Discours’, en beslist niet daar alleen, benadrukt deze invloedrijke Franse taalkundige het belang van de moedertaal. Wat we eveneens in zijn pleidooi aantreffen, is ‘[d]ie Annahme muttersprachlicher Formung des Denkens’ (Ricken 1984: 217), net als bij Tydeman. De taal is een noodzakelijke voorwaarde voor het denken, dat blijkt een centraal principe in Condillacs beschouwingen over taal te zijn. ‘Vous avez reconnu que nous pensons dans notre langue et d’après notre langue. Il faut, par conséquent, que notre langue influe sur notre façon de penser’, zegt hij in zijn *Grammaire* (1775). Condillac beklemtoont de noodzaak van een gedetailleerd bezig zijn met de moedertaal ‘zur unmittelbaren gesellschaftlichen Forderung’ (Hassler 1984: 39). ‘Nous n’avons que des [311] idées confuses, si la signification des mots est mal déterminée’, aldus de abbé. Niet zonder reden dus heeft hij aan een *Dictionnaire des synonymes* gewerkt, die postuum verschenen is.

In de ‘linguistique condillacienne’ (Joly) dient taal dus niet alleen voor communicatie: ‘Le premier objet du langage est donc d’analyser la pensée (...). On se tromperoit (...) si on croyoit que les langues ne nous sont utiles que pour nous communiquer nos pensées’ (Condillac 1775: 58). Dit standpunt is – gelet op de anno 2015 overvloedig aanwezige secundaire literatuur – niet onopgemerkt gebleven. Twee voorbeelden. ‘Condillac challenged the assumption, often made in Cartesian circles, that thought is complete and self-contained, and that language has no other

function than to represent pre-existing thought’, noteert Maat (2013: 411). Malmberg (1991: 219-220) karakteriseert dit als een ‘véritable renversement du rapport entre langue et pensée’, en dat lijkt me een juiste observatie.

2.3. De moedertaal centraal

... la nécessité où chacun est d’étudier sa *langue* naturelle [= maternelle] par préférence à toute autre, parce que les besoins de la communication nationale sont les plus urgents, les plus universels, & les plus ordinaires (*Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des sciences, des arts et des métiers* IX (1765), s.v. ‘langue’)

zo zullen wij geenszins eenigen twijfel kunnen overhouden, of de beschaving der volksspraak heeft voorzeker den grootsten invloed op, en brengt onbegrijpelijk veel toe tot de verbreiding van het welzijn der geheele maatschappij (Tydeman 1762: 8).

In de jaren zestig van de achttiende eeuw wordt zowel door Tydeman als ook door Condillac de moedertaal centraal gesteld. Genoemde auteurs doen dat op grond van de taal filosofische these dat we ervan afhankelijk zijn ‘hoe goed onze taal gemaakt is, om onze gedachte te kunnen articuleren. Met een goede taal kunnen we goed denken en redeneren; met een [312] gebrekkige taal kunnen we dit slecht’ (De Pater & Swiggers 2000: 117). In de woorden van Condillac (1746: 327: ‘on ne peut pas perfectionner les sciences qu’en travaillant à en rendre le langage plus exact’ (curs. toegevoegd).

De epistemologische claim van Tydeman inzake taal en denken en de eruit voortvloeiende noodzaak om de moedertaal zorgvuldig te cultiveren is bij mijn weten in de neerlandistische literatuur tot nu toe niet erg ruimhartig aan de orde gesteld (cf. De Buck 1952; Knol 1977; De Vries 2001; Rutten 2004: 439). Maar het lijkt me dat de ‘Tydeman these’ – de eventuele ‘French connection’ moet ik om redenen van ruimte en tijd nu buiten beschouwing laten – een onderliggend, maar wel sturend beginsel is geweest wat betreft de activiteiten van de in het sterfjaar van Tiberius Hemsterhuis opgerichte Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

3. De Maatschappij

Op vrijdag 18 juli 1766 om vier uur ’s middags vond in de Schuttersdoelen te Leiden de oprichtingsvergadering plaats van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Er waren elf heren aanwezig. Meinard Tydeman was daar niet bij (cf. Kossmann 1966: 2-9), maar hij kan wel beschouwd worden als een van de *founding fathers* van deze Maatschappij, die in 2016 haar tweehonderdvijftigjarig bestaan zal gaan vieren. Tot in 1823 zou Tydeman een actieve en invloedrijke rol binnen de Maatschappij blijven vervullen.

Een weerklank van wat Tydeman niet lang daarvoor over het thema taal en denken had betoogd, valt te horen in wat de Leidse advocaat Anthony Cornelis de Malnøe (1736-1802), de eerste secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in 1772 heeft opgemerkt in het ‘Voorbericht’ van het eerste deel van de *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*:

Het kan den Liefhebber van geleerdheid ook niet onbekend zijn, hoe veel invloed de *Tael* op onze wyze van denken heeft; en hoe veel derzelver beschavingen uitbreiding toebrenge tot de juiste vorming, nette onderscheiding en klare uitdrukking [313] van onze denkbeelden, en tot de wenschelyke vermeerdering onzer kundigheden (cf. Van de Bilt 2009: 236).

Een in het kader van deze squib interessante standpuntbepaling. Gelet op wat in de voorgaande paragraaf is opgemerkt, verrast het dan ook niet dat juist de Maatschappij een tweetal majeure projecten heeft geëntameerd: een Nederlands woordenboek en een Nederlandse spraakkunst. 'L'étude de la langue vous apprendroit tout', had Condillac beloofd in zijn *Cours d'Etudes* (1775), terwijl hij daaraan toevoegt: 'il ne nous faudroit qu'une bonne grammaire, et un bon dictionnaire'. Ook binnen de Maatschappij werd de hand aan de ploeg geslagen. Ik belicht hieronder kort de rol van een van de actieve taalkundige leden, Pieter Weiland, die overigens vertrouwd was met de verhandelingen van Tydeman uit de jaren zestig (cf. Weiland 1799: 52-53).

Het vervaardigen van een grammatica van het Nederlands is een minder bekend project van de Maatschappij geweest, maar het is wel een onderwerp dat regelmatig opduikt in de Handelingen. Het zijn de leden Nicolaas Hinlopen (1724-1792) en Joan Fortman (1731-1808) geweest die hebben samengewerkt om zo'n spraakkunst op te stellen. Ook de oriëntalist en graecus Everard Scheidius (1742-1794), een aanhanger van de Schola Hemsterhusiana en een van de oprichters van de Maatschappij, was 'met allen aandrang' verzocht om 'eene nieuwe Nederduitsche Spraakkunst te helpen samenstellen', en dus als co-auteur op te treden. Maar Hinlopen overleed in 1792 en Scheidius, 'the erudite scholar', zoals de befaamde oriëntalist Sir William Jones (1746-1794) hem ooit eens noemde, stierf twee jaar later, ernstig overwerkt. Het grammatica-project van de Maatschappij is zodoende op niets uitgelopen. Een intrigerende vraag overigens is hoe een Nederlandse grammatica opgesteld in opdracht van de Maatschappij door Hemsterhusianen als Hinlopen en Scheidius er zou hebben uitgezien. Ik teken hierbij aan dat er in de nalatenschap van Nicolaas Hinlopen (UB Leiden) een onuitgegeven *Nederduitsche spraakkunst* aanwezig is; de relatie ervan met het Maatschappijproject is me nog niet duidelijk. Aan een uitgave ervan wordt gewerkt.

In 1805 publiceerde Rotterdamse theoloog Pieter Weiland (1754-1842), oud-student van L.C. Valckenaer, de *Nederduitsche spraakkunst* die hij in opdracht van de regering van de Bataafsche Republiek had vervaardigd. [314] Het is de eerste en tevens laatste grammatica is die officieel door de Nederlandse overheid is voorgeschreven. In zijn voorwoord betuigt Weiland dank aan de commissie die door de Maatschappij was aangewezen om de grammatica te beoordelen. Namens de Maatschappij verklaarden de hoogleraren Meinard Tydeman, Adriaan Kluit (1735-1807) en Matthijs Siegenbeek (1774-1854) dat Weilands spraakkunst 'alle de noodige gronden en regelen eener volledige spraakkunst voor onze Landgenooten' bevatte 'overeenkomstig de regelmaat der taal'. Daarom kon deze spraakkunst worden aanbevolen als de volledigste en beste Nederlandse grammatica die nu beschikbaar was.

Weiland was in 1789 lid van de Maatschappij geworden. In die hoedanigheid werd hij geconfronteerd met de talrijke mislukte pogingen van de Maatschappij om te komen tot een algemeen verklarend woordenboek van de Nederlandse taal (cf. Kossmann 1966: 142 sqq.). In 1796 kondigde Weiland op de jaarvergadering aan dat hij van plan was om zelf een 'taalkundig

Nederduitsch Woordenboek' samen te stellen en te publiceren. Zijn initiatief vond algemene bijval en hij kreeg toestemming om gebruik te maken van het lexicografisch materiaal dat in de loop der jaren al bijeengebracht was door andere leden van de Maatschappij. Dankzij Weiland's 'stalen volharding' (Matthias de Vries) verscheen er in de jaren 1799-1811 een elfdelig *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, voorloper van het latere *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

In zijn streven naar heldere taal merkt Weiland in het eerste deel van het door hem in samenwerking met G.N. Landré (1762-1824) vervaardigd *Woordenboek der Nederduitse Synonimen* (1821-1825) op dat er in een tot 'volkomenheid' geraakte taal geen woorden behoren te zijn waarvan de betekenis volstrekt identiek is. Strikt genomen zullen er in een 'genoegzaam' bearbeide en beschaafde taal dus geen 'eigenlijk gezegde *synonimen* gevonden worden' (1821: x). De rijkdom van een taal is niet gelegen in de uitgebreidheid van de woordenschat; de 'menigte van woorden' in een taal is slechts relevant 'in zoverre elk woord eenen bijzonderen zin heeft', stellen de auteurs (1821: ix). Dit standpunt inzake monosemie kunnen we trouwens ook bij de Schola vinden (cf. Noordegraaf 2002). [315]

4. Discussie

Op de tafel lagen nog woordenboeken en een leerboek taalwetenschap. Hij gooid alles onderin een kast en ging aan zijn bureau zitten.

Roger Martin Du Gard, *Onbezorgde dagen (De Thibaults, III, 1923)*²

Een enkel punt nog ter afronding van deze squib. In zijn betoog uit 1762 laat Meinard Tydeman duidelijk naar voren komen wat zijn visie is op de relatie taal en denken. Tien jaar later vinden we een soortgelijke opvatting terug bij de toenmalige secretaris en toekomstige voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Anthony de Malnoë. De vraag is nu of een en ander een particuliere mening van Tydeman is geweest of dat hij met zijn essay een min of meer verholen *distinctive feature* naar voren heeft gebracht van taaltheoretische opvattingen die binnen de Schola Hemsterhusiana weliswaar gemeengoed waren, maar die in het algemeen niet of nauwelijks geëxpliciteerd werden, althans in geschrifte. Het kan zijn dat het leerstuk dat de moedertaal van cruciaal belang is voor het denken simpelweg 'durch mündliche Belehrung in Collegien' (Lucian Müller) is overgeleverd. Hoe dit ook zij, in elk geval hebben de Hemsterhusianen wél de daad bij het woord gevoegd en praktische en didactische consequenties verbonden aan hun taalkundige inzichten. Zoals ik hiervoor al heb opgemerkt, had Tydeman het plan opgevat om aan de universiteit van Harderwijk een college over de moedertaal te geven,

---

² 'Sur la table traînaient encore des dictionnaires, un traité de philologie: il jeta le tout au bas d'un placard et revint s'asseoir à son bureau'. Roger Martin du Gard, *Les Thibault. III. La belle saison* (1923).

maar dit college heeft door zijn al te snelle transfer naar Utrecht geen doorgang meer kunnen vinden. Het was zijn Harderwijkse opvolger Herman Tollius (1742-1822) die in 1773 college zou geven over de zuiverheid van de Nederlandse taal. Hij deed dat in het Nederlands. En op 9 juni 1797 werd aan de universiteit van Franeker de leeropdracht van de hoogleraar Grieks Everwinus Wassenbergh (1742-1826), leerling van Hemsterhuis' opvolger L.C. Valckenaer, uitgebreid met het onderdeel Nederlandse taal. Wassenbergh werd zo *linguae belgicae in Academia Franekerana professor ordinarius* en daarmee de eerste officiële hoogleraar in de Nederlandse taalkunde. Ik onderschrijf dan ook de zesde stelling bij het proefschrift van Gerretzen (1940): 'De groeiende waardering voor de nederlandsche taal [316] en letterkunde in de tweede helft van de achttiende eeuw is door de hoogleeraren in het grieksch niet tegengehouden, doch door de meeste integendeel krachtig bevorderd'.

In de literatuur over de Schola Hemsterhusiana is er door verscheidene auteurs gewezen op de overeenkomst die er bestaat tussen de opvattingen van Hemsterhuis c.s. en die van Condillac. Ze zitten op eenzelfde lijn, vindt Feitsma (2012: 86), terwijl Verburg (1951: 433) de verbinding tussen het achttiende-eeuwse Franse taalkundig denken en het Nederlandse 'een werkelijkheid' noemt, indien al verbloemd', en dit laatste mede om redenen van godsdienstige aard – Tydeman bijvoorbeeld was een vrij conservatief mens en een orthodox protestant. Dat zowel Condillac als de Hemsterhusianen de nadruk hebben gelegd op het belang van de moedertaal, kan een argument zijn om deze inzichten uit de bestaande Hemsterhuisliteratuur te steunen. Op de kwestie van eventuele 'invloed' kan ik hier niet meer ingaan. Gerretzen heeft in zijn dissertatie uit 1940 de verwantschap tussen 'de latere hemsterhusianen en die van de taalphilosophen der Verlichting niet onderzocht', merkt Verburg (1951: 432) op, want hij had zich andere onderzoeksprioriteiten gesteld. 'It would, however, be interesting to pursue this relationship further, inasmuch *the ideas derive from the same source*' (Verburg 1998: 451; curs. toegevoegd), zo heet het in de wat pregnantere Engelse vertaling.

De geofende lezer zal bij het bestuderen van wat ik hiervoor maar de 'Tydeman these' genoemd heb, ongetwijfeld ook gedacht hebben aan wat in de wandeling 'linguïstische relativiteit' heet, zeker nu de naam van de Franse filosoof en taalkundige E.B. de Condillac gevallen is. In hoeverre kunnen we de lijn van Tydeman via Condillac, Herder en Humboldt doortrekken naar de twintigste-eeuwse Sapir-Whorf hypothese? Vindt hij dat het 'Nederduitsch' het denken van de Nederlanders zodanig beïnvloedt dat onze landgenoten een heel ander wereldbeeld ontwikkelen dan Eskimo's of indianen? Jammer genoeg focust Tydeman in zijn essay te exclusief op zijn moedertaal dan dat ik op dit moment een suggestie kan doen over zijn plaats in de stamboom van de 'wereldbeeldhypothese'. Ik kom bij gelegenheid nog wel eens op deze kwestie terug. [317]

Literatuur

Auroux, Sylvain. 1973. *L'Encyclopédie: 'grammaire' et 'langue' au XVIIIe siècle*. Paris etc.: Mame.

Bakker, Dick M. 1988. *De macht van het woord. Een selectie uit het taalkundig werk van D.M. Bakker*. Onder redactie van Th.A.J.M. Janssen, J. Noordegraaf & A. Verhagen. Amsterdam: VU Uitgeverij.

van de Bilt, Igor. 2009. *Landkaartschrijvers en landverdelers. Adriaen Verwer (ca. 1655-1717), Adriaan Kluit (1735-1807) en de Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus.

van de Bilt, Igor. 2013. 'Het woord in de achttiende eeuw. Over etymologia en etymologie'. *Neerlandistiek in beeld*. Onder redactie van Theo Janssen & Ton van Strien. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus, 79-88.

de Buck, H. 1952. 'De Nederlandsche taalkunde tijdens de eerste levensjaren van de Maatschappij'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1950-1951*, 21-32.

Condillac, Etienne Bonnot de. 1746. *Essai sur l'origine des connaissances humaines*. Éd. critique, introduction et notes par Jean-Claude Pariente & Martine Pécharman. Paris: Vrin 2014.

Condillac, Etienne Bonnot de. 1768. 'Discours prononcé le 22 décembre 1768 par l'abbé de Condillac lorsqu'il fut reçu à la place de M. l'Abbé D'Olivet'. *Oeuvres philosophiques de Condillac*. Ed. par George Le Roy. Vol. 1. Paris: Presses universitaires de France 1947, 389-393.

Condillac, Etienne Bonnot de. 1775. *Cours d'étude pour l'instruction du prince de Parme (...)*. Tome premier. *Grammaire*. Paris: Imprimerie Royal. (Repr. 1986, Stuttgart-Bad Canstat: Frommann-Holzboog).

Droixhe, Daniel. 1970. 'L'orientation structurale de la linguistique au XVIIIe siècle'. *Le français moderne* 38, 18-32.

Eichhorn, Johann Gottfried. 1807. *Geschichte der neuern Sprachenkunde*. Erste Abtheilung (= *Geschichte der Literatur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, V.1). Göttingen: Bandenboek & Ruprecht.

Feitsma, Anthonia. 2012. *Tussen Hemsterhuis en Grimm. Joast Hiddes Halbertsma als taalkundige*. Bezorgd door Els van der Geest, Frits van der Kuip & Jan Noordegraaf. Ljouwert: Fryske Akademy.

Foolen, Ad. 1993. *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor maar*. Diss. Nijmegen.

Foolen, Ad. 2003. 'Linguistik bei den Nachbarn. Für Norbert zum 60. Geburtstag'. Rede, 31-5-2003. Ongepubl., 4 pp.

Formigari, Lia 1993. *Signs, science and politics. Philosophies of language in Europe 1700–1830*. Amsterdam: Benjamins.

Gerretzen, Jan Gerard. 1940. *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen & Utrecht: Dekker & Van de Vegt.

Hassler, Gerda. 1984. *Sprachtheorien der Aufklärung. Zur Rolle der Sprache im Erkenntnisprozess*. Berlin: Akademie-Verlag. (= *Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Klasse*. Band 68, Heft 1). [318]

Hemsterhuis, Tiberius. 1750. *Lectio publica de analogia linguae Graecae (ca 1750)*. With a translation and a commentary by Bouke Slofstra. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen 2015. (= *Cahiers voor Taalkunde*, 31).

Joly, André. 1970. 'Introduction'. *Tableau des progrès de la science grammaticale (Discours préliminaire à 'Hermès')* [1796] par François Thurot. Bordeaux: Ducros, 7-62.

Knol, Jan. 1977. 'De grammatica in de achttiende eeuw'. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Onder redactie van D. M. Bakker & G. R.W. Dibbets, 64–112. Den Bosch: Malmberg.

Kossmann, F.K.H. 1966. *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief*. Leiden: Brill.

[Luzac, E.] 1766. 'Éloge de mr. Tibère Hemsterhuis'. *Bibliothèque des sciences et des beaux arts* 26, 1 (janvier-mars), 216-224.

Maat, Jaap. 2013. 'General or universal grammar from Plato to Chomsky'. *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Ed. by Keith Allan, 397-417. Oxford: Oxford University Press.

Malmberg, Bertil. 1991. *Histoire de la linguistique: de Sumer à Saussure*. Paris: Presses Universitaires de France.

Mathijssen, Marita. 2013. *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Vantilt.

Müller, Lucian. 1869. *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*. Leipzig: B.G. Teubner.

Noordegraaf, Jan. 1999. 'In the shadow of the language garden'. *The Emergence of the Modern Language Sciences: Studies on the transition from historical-comparative to structural linguistics in honour of E.F. Konrad Koerner*. Vol. I: *Historiographical perspectives*. Ed. by Sheila Embleton, John E. Joseph & Hans-Josef Niederehe. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins 1999, 13-25.

Noordegraaf, Jan. 2002. 'Naar aanleiding van een term: monosemie'. *Trefwoord* (www.fryske-akademy.nl/trefwoord), december 2002. 11 pp. (Herdrukt in *Een kwestie van tijd. Vakhistorische studies* door Jan Noordegraaf. Münster: Nodus 2005, 134-147).

Noordegraaf, Jan. 2012. 'Over taal en maatschappij in de achttiende eeuw. Het werk van Meinard Tydeman (1741-1825)'. *Neerlandica Wratislaviensia* 21, 87-100. (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 3472). (<http://hdl.handle.net/1871/51310>). [319]

de Pater, Wilhelmus Antonius & Pierre Swiggers. 2000. *Taal en teken. Een historisch-systematische inleiding in de taalfilosofie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven & Assen: Van Gorcum.

Ricken, Ulrich. 1984. *Sprache, Anthropologie, Philosophie in der Französischen Aufklärung. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses von Sprachtheorie und Weltanschauung*. Berlin: Akademie-Verlag. (= *Sprache und Gesellschaft*, 18).

Rutten, Gijsbert. 2004. 'Geschiedenis van de taalkunde van het Nederlands, ca. 1650-1804'. *Spiegel der Letteren* 46, 433-449.

Simone, Raffaele. 1998. 'The early modern period'. *History of Linguistics*. Vol. III. *Renaissance and Early Modern Linguistics*. Ed. by Giulio Lepschy. London & New York: Longman, 149-236.

Stankiewicz, Edward. 1974. 'The Dithyramb to the Verb in the Eighteenth and Nineteenth Century Linguistics'. *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*. Ed. by Dell Hymes. Bloomington & London: Indiana University Press, 157-190.

T[ydeman], M[einard]. 1762. 'Betoog der nuttigheid en noodzaaklijkheid van de beoefening onzer moedertaal'. *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia musae*. Deel 1. Utrecht: A. van Paddenburg, 1775, 1-14.

Tydeman, M[einard]. 1805. 'Verhandeling over den oorsprong der spraak, en den Cratylus van Plato'. *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. Tweede deel, tweede stuk. Leiden: Haak en Comp. 1818, 3-36.

Verburg, Pieter Adrianus. 1951. *Taal en functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal vanaf de prae-humanistische philologie van Orleans tot de rationalistische linguïstiek van Bopp*. Diss. Vrije Universiteit Amsterdam.

Verburg, Pieter Adrianus. 1998. *Language and its functions. A historico-critical study of views concerning the functions of language from the pre-humanistic philology of Orleans to the rationalistic philology of Bopp*. Transl. by Paul B. Salmon. Amsterdam: Benjamins.

de Vries, Marleen. 2001. *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen: Vantilt. Diss. Universiteit van Amsterdam.

Weiland, Pieter. 1799. *Nederduitsch taalkundig woordenboek. A*. Amsteldam: Joh. Allart.

Weiland, Pieter & G.N. Landré. 1821. *Woordenboek der Nederduitsche Synonimen. Eerste deel*. 's-Gravenhage: Wed. J. Allart & Comp.